

Farkas Gábor Farkas

András, a könyvmester*

Hess András első monográfiusa, Fitz József találó megállapítása szerint mindent, amit tudunk a neve alapján német származású tipográfusról, az a könyveiben rejlik.¹ Magáról a nyomdász létezéséről két nyomtatványa tesz tanúbizonyságot, ami ezen túlmutató jelentőséggel bír: egy félezer és félszáz évvel ezelőtt élt emberről csak a könyvei erősítik meg, hogy élt és alkotott, ezek nélkül nyomtalanul eltűnt volna, senki sem ismerné ma a nevét. Így személye és munkái a szokásosnál is szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. Könyvtörténészek sora² próbálta a rendelkezésre álló kevés adatból és az európai analógiákból megrajzolni a nyomdász arcát, megtudni, honnan jött és miért tűnt el, ki is volt valójában – eredeti nevén – Andreas Hess, hogyan nyomtatta ki a magyarok krónikáját a budai várban. A miértről maga a mester vallott híres előszavában: „óriási és sok napot igénylő

* Elhangzott a *Chronica Hungarorum* (továbbiakban *Chronica*) 550. évfordulójára rendezett ünnepségen az Országos Széchényi Könyvtárban, 2023. május 27-én. Az előadás bővített, szerkesztett és jegyzetelt változata. A könyvtörténetírásban meghonosodott rövidítéseket (Gesamtkatalog der Wiegendrucke: GW; Incunabula Short Title Catalogue: ISTC; Thesaurus database of the CERL: Thesaurus) használtam. Az ünnepi alkalomra készült egy honlap: <https://chronica.oszk.hu/> (letöltve: 2023. 05. 27.), amely tartalmazza a *Chronica* hasonmását, latin szövegét, magyar fordítását, a szövegből készült hangoskönyvet, valamint egy válogatott bibliográfiát, illetve a médiamegjelenéseket (interjúk, podcastok, tudósítások, bemutatók, werkfilmek, fotók). Itt mondok közönetet Boross Klárának, Madas Editnek, Pálosfalvi Tamásnak, Perger Péternek, Rozsondai Marianne-nak, Sarbak Gábornak, Szovák Mártonnak, Szvorényi Róbertnek, V. Ecsedy Juditnak, Varga Bernadettnek és Zsupán Edinának a kéziratomra vonatkozó értékes javaslataiért és kritikai megjegyzéseiért. Minden hiba kizárólag a szerzőé.

¹ FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp., Magyar Helikon, 1959, 44.

² *A Budai Krónika, a legrégebb hazai nyomtatványnak a M. N. Múzeum Könyvtárában levő példánya után készült lenyomata*, bev. tan. Fraknói Vilmos, Bp., Ranschburg Gusztáv, 1900; FITZ József, *Hess András: a budai ősnymdász*, Bp., A Magyar Bibliophil Társaság, 1932; GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, I–III, Bp., OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1961, I, 44–51; *Chronica Hungarorum 1473*, ford. Horváth János, tan. Soltész Zoltánné, Bp., Magyar Helikon, 1973; VARIAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 27–38; BORSA Gedeon, *Andreas Hess*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Bp., OSZK, 2013 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 6); BÁNYI Szilvia, V. Ecsedy Judit, *Az első magyarországi ősnymda, Andreas Hess budai műhelye (1472–1473) = Magyar Grafika*, 60(2016), 98–103; V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézi-sajtó korában 1473–1830*, Bp., MTA–Kossuth, 2021, 19–28.

DOI 10.17167/mksz.2024.1.12-27

munkát vállaltam magamra, tudniillik Pannónia Krónikájának kinyomtatását, tehát olyan munkát, amely hitem szerint minden magyar ember számára kedves és szívderítő”.³ E tettevel nemcsak elindította a tipográfia művészetét Magyarországon, hanem egyedülálló módon egy történelmi munkával kívánta ezt a lépést megtenni. Nem tudunk erre más példát a 15. század Európájából.

Ugyanis a németeknek egy jóslatokat tartalmazó mainzi könyvecske,⁴ az olaszoknak egy Cicero-mű,⁵ a svájciaknak feltehetően egy datálatlan almanach,⁶ a franciáknak egy párizsi levélgyűjtemény,⁷ a spanyoloknak egy zsinati jegyzőkönyv Segoviából,⁸ a németalföldieknek a Szent Agostonnak tulajdonított kézikönyv,⁹ s végezetül a régiókból, a lengyeleknek egy Krakóban nyomtatott csillagászati falinaptár jelentette a nyomdászat elindulását.¹⁰ E korai kezdetek nemcsak a téma, hanem a fennmaradt példányszámok tekintetében is említést érdemelnek. A feltételezett első, szedett betűkkel készült nyomtatványtöredék Gutenberg Szibilla-kötete: egy példányt ismerünk belőle, hozzá hasonlóan egyet-egyét a spanyol jegyzőkönyvből, a bázeli almanachból és a krakkói falinaptárból. Egyaránt tíz-tíz kötetet őriznek a budai és a párizsi ősnymtatványból világszerte, csakúgy, mint a belgiumi Aalst műhelyéből származó inkunábulumból. E sorban kivétel a subiacói bencés kolostorból kikerült retorikai munka, amely huszonegy példányban ma is kézbe vehető, közülük egy itt, a nemzeti könyvtárban, alapító atyánknak, Széchényi Ferencnek köszönhetően.¹¹

A nyomdásztörténeti kutatások legfrissebb eredményei szerint nincs kétezer kiadás, amely – akár töredékben – fennmaradt volna Európában, legalább egy példányban, 1474 előtről.¹² Ugyanakkor, hogy az arányokat lássuk, az évszázad utolsó bő negyedéből (1474 és 1500 között) közel huszonkilencezer tételt ismernek a bibliográfiák.¹³ Nem könnyű feladat tehát annak feltérképezése, hogy hány működő nyomda lehetett 1473-ban a kontinensen, és ezek közül melyeket alapították újonnan, illetve azok milyen életciklussal rendelkeztek. Ennek bonyolultsága alapvetően az adatok bizonytalanságában rejlik, hiszen jócskán akad ellentmondás a szakirodalmi hivatkozásokban és az adatbázisokban az egyes nyomdaműhelyek

³ *Chronica Hungarorum 1473, latin szöveg, magyar fordítás és tanulmány*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Varga Bernadett, Bp., OSZK, 2023, 147. (Horváth János fordítása, a latin és a magyar szöveg gondozása Boross Klára és Kasza Péter munkája. A díszkiadás a Centrál Dabasi Nyomda Zrt.-ben készült, tipográfusa Schöck Gyula volt.)

⁴ GW 41981.

⁵ GW 6742.

⁶ GW 221.

⁷ GW 3675.

⁸ GW 43438.

⁹ GW 2962.

¹⁰ GW 1303.

¹¹ OSZK, Inc. 331.

¹² Az ISTC 1724 kiadást ismer.

¹³ Az ISTC 28 602 kiadást ismer.

működési idejéről, illetve az ősnymotatványok datálásáról.¹⁴ Annyit kijelenthetünk mindenesetre, hogy potenciálisan hétszáznegyven kiadványt hozhatunk „hírbe”, hogy talán 1473-ban hagyta el a sajtót, ám az átnézett adatok elemzése után ennél sokkal szerényebb kép bontakozik ki előttünk. Kihagyva a legfeljebb évtizedes pontossággal megbecsülhető megjelenési idejű nyomtatványokat, és azokra koncentrálnak, amelyek kiadása pontosan vagy legalább körülbelül ismert, alig kétszázötven inkunábulumról mondhatjuk el, hogy biztosan, vagy szinte bizonyosan 1473-ban nyomtatták Európában. Ebből is csupán másfél száz könyv esetében egyértelmű az évszám. Elmondhatjuk továbbá, hogy Hess Andrásét beleértve hatvanhat officina működhetett ebben az évben.¹⁵ Ezek egy része ekkor már jelentős nyomdának számított, mint az augsburgi Zainer, a kölni Zell, a mainzi Schöffler, a római Swenheim–Pannartz duó, a strasbourgi Mentelin vagy a római Ulrich Han műhelye. Néhány könyvmester ekkortájt építi fel szép karrierjét, mint az augsburgi Johann Bämler, a merseburgi Lucas Brandis, a nürnbergi Anton Koberger, a párizsi Ulrich Gering, a lyoni Guillaume Le Roy vagy a strasbourgi Georg Husner. Találunk természetesen egymásnak ellentmondó adatokat is a különböző adatbázisokban és kézikönyvekben; például több itáliai nyomdász számon tartott működési idejéhez képest egy-két évvel korábbi, 1473-as nyomtatványára is bukkanhatunk a könyvtárak katalógusaiban.¹⁶

Mennyire mondható tipikusnak vagy atipikusnak Hess András üzleti vállalkozása Budán? Úgy tűnik, hogy csupán két tucat kalandos kedvű tipográfus vágott bele a nyomdaalapításba 1473-ban Európában. Az előbb említett nagy nevek (Brandis, Le Roy vagy Husner) mellett a nyomdászok többségének officinája mindössze pár évig működött, de nem példátlan az sem – Hesshez hasonlítva –, hogy csak 1473-ról van adatunk a nyomda termeléséről: akad olyan, ahol még a mester neve sem ismert,¹⁷ mások pedig nyomtalanul eltűntek. Érdemes megjegyezni: a mi nyomdászunk mellett csak néhány tipográfusról tudunk még, akik ebben az évben alapítottak nyomdát, de nem maradt fenn róluk adat, pusztán kiadványuk jelzi, hogy valamikor éltek.¹⁸ A hetvenes évek első felében alapított nyomdák egy részében a tipográfusnak volt társa¹⁹ – András mesterrel ellentétben –, és, ha vállalkozása csődbe ment, egy másik városban folytatni tudta a mesterségét, több-kevesebb

¹⁴ Falk Eisermann több mint hatezer tételt talált a GW-adatbázisban, amelyek nem rendelkeznek ISTC-számmal. EISERMANN, Falk, *The Gutenberg Galaxy's dark matter: lost incunabula, and ways to retrieve them = Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, ed. Flavia Bruni, Andrew Petegree, Leiden–Boston, Brill, 2016, 34.

¹⁵ Az ISTC és a Thesaurus szerint.

¹⁶ Példaként álljon itt Annibale Malpigli bolognai nyomdász (Paris Bibliothèque Mazarine, Inc. 76.) vagy Pierre Maufer padovai nyomdász (Österreichische Nationalbibliothek, Ink 4. H. 29.) kiadványa.

¹⁷ Néhány példa: Drucker des Breviarium Constantiense (GW M3620510); Drucker der Gesta Christi (GW 12240); Drucker des Ablassbriefes (GW 71).

¹⁸ Például Giovanni da Sidriano (Pavia), Luigi da Sale (Velece).

¹⁹ Például Gabriele di Pietro és Filippo di Pietro Veleceben (GW 942a) vagy Johannes de Westfalia és Thierry Martens Aalstban (GW M3508910).

sikerrel.²⁰ Az itáliai Tommaso Ferrando sorsa tipikusnak mondható. 1473-ban alapította meg a műhelyét Bresciában. Hestől eltérően Ferrandóról viszont ismerünk életrajzi adatokat, tudjuk róla, hogy nem sokkal később elhagyta Bresciát, majd két évtizeddel később visszatért oda, hogy újra belevágjon – kevés sikerrel – a nyomdászatba.²¹ Az olasz városban közel háromszáz nyomtatvány²² jelent meg a 15. században, Budán pedig csak kettő. Borsa Gedeonnak a sokszor idézett bölcs mondása számszerűen is visszaigazolható: inkább az tűnik meglepőnek, hogyan tudott ilyen korán megtelepedni, még ha rövid ideig is, egy nyomdász Budán.²³

Vessünk egy pillantást a kolofonra: „elkészült Budán az Úrnak 1473. évében pünkösöd vigíliáján, Hess András által”.²⁴ Ez a mondat nemcsak nekünk különleges, hiszen ezzel az utolsó sorral kezdődik a magyar nyomdászat története, hanem abban a tekintetben is fontos, hogy mind a három lényeges adat a rendelkezésünkre áll: ismert, hogy ki, mikor és hol nyomtatta az első magyarországi könyvet. Bármelyik adat hiánya ugyanis komoly vesztesége lenne a könyvtörténetünknek. Kérdés az, hogy mennyire volt általános Hess kortársai között, hogy a nyomdászmesterek nevük mellett feltüntették a helyet és az időpontot is? Hess második kiadványában²⁵ már csak nevének kezdőbetűi és a helynév: Buda szerepel, Fitz feltételezése szerint római mintára.²⁶

1470 végére óriási változás állt be a kiadványok számát tekintve. Az addig eltelt száz két évtizedből mindössze hatszáz ösnyomtatványról²⁷ van ismeretünk, majd a következő három évben (1471–1473) több mint ezer kötet – köztük Budán kettő – jelenik meg.²⁸ Míg a tipográfia első húsz évéből valamivel több mint száz könyvben láthatjuk valamelyik adatot a kolofonban, addig az 1470-es évek elejére mintegy divatossá válik megadni a megjelenési hely és a nyomdász nevét, a kiadás időpontjával. Az első dátummal meglehetősen korán találkozhatunk: a Johann Fust és Peter Schöffer mainzi nyomdájában megjelent zsolnárkönyv végén nemcsak a mesterek nevét olvashatjuk, hanem a kötet megjelenése napját is: 1457. augusztus 14.²⁹ A katalógusok, a bibliográfiák, az adatbázisok és a kézikönyvek alapján nagyjából az officinák felében: harminckét nyomdaműhely hatvannégy kiadványa esetében tudjuk napra pontosan, hogy mikor készült el 1473-ban. A lis-

²⁰ A velencei Gabriele di Pietro később a lombard Toscolano városában alapított új nyomdát, amely 1479–1480 között működött. Johannes Parix Segoviából Toulouse-ba tette át a székhelyét 1475 körül és Heinrich Turner lett a társa.

²¹ Dennis E. RHODES, *The Career of Thomas Ferrandus of Brescia = Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 67(1984), 544–559.

²² Az ISTC 295 kiadást ismer.

²³ BORSA 2013, i. m. 18.

²⁴ *Chronica* 2023, i. m. 279.

²⁵ GW 3702.

²⁶ FITZ 1932, i. m. 21.

²⁷ Az ISTC 632 kiadást ismer.

²⁸ Az ISTC 1350 kiadást ismer.

²⁹ GW M36179.

tán egy lyoni³⁰ és egy párizsi³¹ nyomtatvány mellett feltűnik a mi Budánk, természetesen számos német és olasz helynév mellett.

Az officinák harmada, alig egy tucat, köztük a budai, 1473-ban kezdte meg a működését. Első munkájuk jogi, egyházi mű volt, de akadt latin és kortárs irodalom, illetve bibliai történetek feldolgozása is.³² Am emeljük ki ismét: *Chronica* viszont csak egy.³³ Idézzük fel újra az előbb felsorolt adatokat: 1473-ban feltehetően kétszázötven kiadvány jelenhetett meg Európa hatvanhat műhelyében. Esetükben vagy olvasható impresszumukban az időpont, vagy a könyvkutatások datálták erre az évre, vagy minden jel abba az irányba mutat, hogy nagy valószínűséggel ekkor nyomtathatták őket. Az adatsorokból látszik, hogy a német minta (Mainz, Bamberg, Köln, Augsburg) honosodott meg Itáliában (először Subiacóban, majd Rómában és Velencében), miszerint érdemes lehetőleg mind a három adatot (hely, nyomdász, idő) feltüntetni, mert komoly hírveréssel bírhat a könyvpiacra a jogos büszkeség mellett. Jó példa erre Anton Koberger első, teljes impresszummal bíró kötete,³⁴ igaz, ez másfél hónappal később jelent meg a mi *Chronicánknál*. Mindent összevetve, óriási szerencsénk van, hogy András mester ötszázötven évvel ezelőtt hasonlóképpen döntött.

A könyvtörténészek nem győznek azon töprengeni, hogy mi maradt meg és miért ennyi példányban? Vázoljuk fel a magyar, majd utána az európai adatsort! Magyarországon két ősnymoda működött, egyik Budán, a másik feltehetően Pozsonyban, meglehetősen rejtélyes körülmények között az 1470-es évek végén,³⁵ tehát öt kiadvány köthető hozzájuk, és ezekből mindössze tizenkilenc kötetet őriznek ma a könyvtárak polcain. Van arra persze remény, hogy a salzburgi és a braunsbergi Hess-nyomtatványok előkerülhetnek valamikor, egyik talán az Egyesült Államokban, a másik pedig Oroszországban várja a kíváncsi magyar kutatókat.³⁶ A 15. századi Európa tizennyolc országában indult el a könyvkiadás, több mint kétszáz város büszkélkedhetett rövidebb-hosszabb ideig műhellyel, harmincezer címet ismernek a bibliográfiák, amiből közel félmillió példányt tartanak számon világszerte.³⁷ Árnyalva az eddigieket, könyvtörténészek néhány évvel ezelőtt statisztikai elemzésekkel megkísérelték megbecsülni azon nyomtatványok

³⁰ GW M12106.

³¹ GW M11730.

³² Például Alberto da Stendhal (Padova); Bartolomeo Colonna (Matelica), Frederico de Conti (Jesi), Johann Gensberg (Róma).

³³ Az ISTC mindössze 13 (köztük két Thuróczy) kiadást ismer a 15. századból, melynek címében a *Chronica* szó szerepel.

³⁴ GW 4573.

³⁵ *A második magyarországi ősnymoda egyik nyomtatványa, Laudivius Zacchia, Vita beati Hieronymi, 1478/1479*, bev. tan. Soltész Zoltánné, Bp., M. Iparműv. Főisk. Typogr. Tanszék, 1975, 7–23.

³⁶ BORSA 2013, i. m. 130, 138.

³⁷ Az ISTC 30 518 kiadást ismer. A nyomdahelyekre ld. DITTMAR, Jeremiah E., *Information Technology and Economic Change, The Impact of The Printing Press = The Quarterly Journal of Economics*, 126(2011), 1133–1172; A példányszámokra ld. VAN DELFT, Marieke, *Researching*

számát, amelyek elpusztultak, és nem ismerünk róluk egyetlenegy adatot sem.³⁸ A feltételezett szám igen magas lett: mintegy húszezer könyvet, még inkább alkalmi kiadványokat, évkönyveket, búcsúcédulákat, latin nyelvtanokat, hírlapokat nyomtathattak ez idő tájt a kontinensen, amelyekről nem maradt semmilyen emlékünkhöz. Még ha ijesztően soknak is gondoljuk ezt a számot, hiszen a 15. századi nyomtatványok negyven százalékaról beszélünk, mindenképpen figyelemre méltó, hogy milyen korlátok közé vannak szorítva ismereteink a korai nyomdászat-történettel kapcsolatban. És ez hatványozottan így van, ha a régiókra, különösen a Magyar Királyságra és az Erdélyi Fejedelemségre tekintünk. Ez alapján nem lenne elvetendő ötlet a régi magyarországi nyomtatványokkal elvégezni egy hasonló statisztikai vizsgálatot, talán kapnánk egy halvány képet azokról a hiányzó kiadványokról, amelyekről eddig nem is feltételeztük, hogy léteztek.³⁹

Mint már láttuk, a *Chronica* tíz fennmaradt példánya jó arány az európai elősökhöz hasonlítva, s alighanem – az ELTE Egyetemi Könyvtár példányának kivételével,⁴⁰ amelyet végig a Kárpát-medencében használtak – annak köszönhetik túlélésüket, hogy idejekorán, legfőképpen Mohács előtt, külföldre kerültek. Olvasta-e valaki a *Budai krónikát*? Nyilvánvalóan, de több jel arra mutat, hogy végzetes dolog történhetett az 1470-es évek első felében a *Chronica*-kötetekkel. Ugyanis az 1480-as évekre erős igény keletkezett egy latin nyelvű történeti munkára Európában, hogy megtudják végre az olvasók: valójában honnan jöttek, mit akarnak és kik is ezek a magyarok? A *Chronica* négy korabeli kéziratos másolatát⁴¹

Provenance with Two New Tools Developed by the Consortium of European Research Libraries (CERL) = Quaerendo, 50(2020), 196.

³⁸ GREEN, Jonathan, MCINTYRE, Frank, NEEDHAM, Paul, *The Shape of Incunable Survival and Statistical Estimation of Lost Editions* = Papers of the Bibliographical Society of America, 105(2011), 141–175; EISERMANN 2016, i. m. 31–54; GREEN, Jonathan, MCINTYRE, Frank, *Lost incunable editions: closing in on an estimate* = *Lost Books*, 2016, i. m. 55–72.

³⁹ A régi magyarországi nyomtatványok (RMNY) esetében hozzávetőlegesen jóval több mint ötezer bibliográfiai tételt jelenthet 1700-ig bezáróan, tehát ez a mennyiség már érdemes lenne egy ehhez hasonló statisztikai elemzésre. HERVAY Ferenc, *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban* = *Magyar Könyvszemle*, 82(1966), 64. még így fogalmazott: „Hogy milyen veszteséget jelentenek művelődéstörténetünk számára a nyom nélkül eltűnt művek, azt hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani.” Az RMNY eddig megjelent négy kötete alapján adott részletes elemzést a hiányról HELTAI János, *Lölki okulár = Sylvae typographicae, Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Argumentum, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 59. „A magyarországi nyomdatermelésnek tehát mintegy ötödéről részben a bibliográfiai hagyomány, részben következtetések alapján van tudásunk.”; A csak forráshivatkozásból ismert hetvennyolc RMNY-tételre, illetve tévesen feltételezett nyomtatványokra ld. BÁNFI Szilvia, *Negyven év „adalékirodalma” az RMNY S(upplementum) tételeiben* = *Sylvae typographicae* 2012, i. m. 125, 130.

⁴⁰ FARKAS Gábor Farkas, MIKÓ Árpád, *Régi kövek, régi könyvek, A Budai Krónika Jankovich-példánya és az Egyetemi Könyvtár régi kőgyűjteménye* = *Művészettörténeti Értesítő*, 62(2013), 1–17.

⁴¹ München (BSB), Pécs (Klimó Könyvtár), Bécs (ÖNB) és Nürnberg (Scheurl Bibliothek).

is ismerjük, ami feltételezheti a nyomtatott 'tomus'-ok eltűnését vagy legalábbis hozzáférhetetlenségét. És tegyük hozzá, másfél évtizeddel később, 1488-ban aligha lett volna remek üzleti ötlet Brűnnben és Augsburgban, hogy három hónapon belül kétszer megjelentessék Thuróczy János krónikáját, ha nem hiányzott volna maga a történeti szöveg. A princetoni, a párizsi, a lipcei, a bécsi és a pesti kötetekben maradtak fenn megjegyzések,⁴² amelyek tanúsítják, hogy nem porodott olvasatlanul a polcon András mester munkája, mintegy bizonyítékul, hogy mennyire kitűnő kikapcsolódás a magyarok történetének olvasása, sőt, a mai naptól kezdve: hallgatása.⁴³

Ma már megdönthetetlen tény, amelyet sok közvetett, de egy irányba mutató forrás támaszt alá, hogy a hazai könyvnyomtatás spiritus rectora Vitéz János esztergomi érsek lehetett. Az előzményekkel kapcsolatban a következő időrend képzelhető el: Kárai László római követsége alkalmával – Vitéz megbízásából – 1470 késő őszen hívta meg Hess András Budára. A tipográfus már nem számított fiatal, kezdő segédnek; ahogyan ő fogalmazott ajánlásában: „kívánságomhoz képest már valamelyes előrehaladást tettem”⁴⁴ a nyomdászatban. 1471 késő tavaszán megérkezett Budára,⁴⁵ ahol nem az elképzelései szerint alakult a könyvkiadás elindítása, hiszen pár hónappal később kiobbant a Vitéz-féle összeesküvés Mátyás király ellen, amit gyorsan felszámolt az uralkodó, s a következő év augusztusában, 1472-ben házi őrizetben halt meg az esztergomi érsek, Hess fő támogatója. Úgy tűnt, hogy András mester egyedül maradt Budán.

Az eddigieket átgondolva, fel kell tennünk egy megkerülhetetlen kérdést: mikor készülhetett el a *Chronica* első változata, amiben még a kikövetkeztetett Vitéz-féle ajánlás szerepelt? Terminus post quem, a legkorábbi dátum: 1472. január,

⁴² FARKAS Gábor Farkas, *The Buda Chronicles, The First Printed Book in Hungary, Printer, Work, Provenance, Patronage = La Bibliofília*, 117(2015), 27–45; CSAPÓ Fanni, *Koppány, a szerémi vezér? Egy Wolfgang Lazius-szöveg könyvtörténeti tanulságairól = Magyar Könyvszemle*, 138(2022), 318–338.

⁴³ Az 550. évfordulóra nemcsak hasonmás készült kíséreléssel, hanem egy hangoskönyv is Szabó Sipos Barnabás színművész előadásában: <https://chronica.oszk.hu/hangoskonyv/> (letöltve: 2023. 05. 27.).

⁴⁴ *Chronica* 2023, i. m. 147.

⁴⁵ FRAKNÓI Vilmos, *Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon* (Akadémiai Értesítő, 17.7), Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 11. az 1471-es érkezés mellett, míg FITZ 1932, i. m. 70–71. az 1472-es érkezés mellett érvelt, amihez csatlakozott GULYÁS 1961, i. m. I, 46, illetve SOLTÉSZ Zoltánné, *Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András? = Magyar Könyvszemle*, 90(1974), 7. Ezt megismételte *Basilius Magnus, A költők olvasásáról, Xenophon, Socrates védőbeszéde*, magyarra ford. Ritoók Zsigmond, utószó Soltész Zoltánné, Bp., Magyar Helikon, 1978, 102. Végül BORSÁ Gedeon, *Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? = Magyar Könyvszemle*, 105(1989), 244–245. vitte végig a logikai láncolatot: Hessnek már 1471 tavaszán Budán kellett lennie. Ezt megerősítette BORSÁ 2013, i. m. 205–206. Tehát a két hipotézis, miszerint volt egy első ajánlás, amely címzettje az esztergomi érsek (vagy egy olvasókhöz szóló előszó, amit Vitéz írt), illetve Hess csak 1472 tavaszán érkezett Budára: együtt nem tartható, ld. erre *Chronica* 2023, i. m. 286.

ami előtt nem születhetett volna meg az első magyar könyv első változata, melynek hiányzott a befejezése, a Mátyás uralkodásáról szóló rész, hiszen kevés idő lett volna az előkészületekre (a papír megérkezése, illetve a prés gép elkészítése) és kinyomtatására; mivel legalább fél évet számolhatunk a nyomdai munkára. Terminus ante quem, a legkésőbbi dátum: Vitéz 1472. márciusi⁴⁶ letartóztatása és házi fogságba kerülése, ugyanis ezután Hessben nem merülhetett volna fel egy neki szóló dedikáció. Úgy vélem ugyanakkor, hogy az a1 levélen nem egy Vitézhez szóló ajánlás lehetett, hanem az esztergomi érsek olvasókhöz írt előszava. Túl hosszú lett volna ugyanis a tipográfustól két nyomtatott oldal egy dedikációhoz, míg hosszabb előszóra, jeles emberhez szóló levélre számos példa akad az 1470-es évekből a római kötetekben. Így feltételezem, hogy Hess eredetileg is oda szánta az ajánlását, ahol most olvashatjuk, az a2 levél rektójára, csak címzettje lett volna más: a budai prépost helyett az esztergomi érsek. Mindent együttvéve: 1472 tavaszán már lehetett egy nyomtatott, ám befejezetlen *Chronicánk*, itt, Budán.

Továbbá magához a *Chronica* szövegéhez, legfőképpen a végéhez is kapcsolódnak kérdések. Minden olvasó számára egyértelmű a Mátyás-fejezet összecsapottsága. De már előtte is akad furcsaság. Amíg V. László királyról még igen pozitív képet fest Hess krónikája 1473-ban, addig Thuróczy szövegében már a maga teljességében bontakozik ki előttünk Hunyadi László tragikus története 1488-ban. Fitz szerint⁴⁷ a huszita mozgalom és a Hunyadi fiú kivégzése a magyarázat a kiadás csonkaságára, ám ez nem tűnik logikusnak. Ebben az olvasatban ugyanis nem szerepelhetne úgy a *Chronicában* V. László mint „ifjú, derék erkölcsökkel ékes, szemérmes, hűséges és korához képest bölcs”⁴⁸ férfi. A cseh konfliktus pedig éppen Mátyás egyik legfontosabb külpolitikai törekvésének eszköze volt, amely ráadásul keresztes háborúként lett meghirdetve a husziták ellen. Sokkal kézenfekvőbb a Fraknói óta többé-kevésbé elfogadott magyarázat: V. László haláláig, tehát Mátyás trónra lépéséig volt kész a nyomtatott krónika forrásául szolgáló kézirat szöveg.⁴⁹ Míg az utolsó fejezetnél Fraknói szerint⁵⁰

⁴⁶ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 282; KUBINYI András, *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején = Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, Művészetek Háza–PTE, 2000, 22–26; MATIĆ, Tomislav, *Bishop John Vitéz and Early Renaissance Central Europe, The Humanist Kingmaker*, Leeds, Arc Humanities Press, 2022 (Beyond Medieval Europe), 167–181.

⁴⁷ FITZ 1932, i. m. 99; FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története I. A mohácsi vész előtt*, Bp., Akadémiai, 1959, 121–122. „Még jó, hogy tapintatos törlés folytán Hunyadi László kivégzéséről nem esik szó. (...) Csak a legutolsó oldalon levő zárófejezet tárgyalja Mátyás uralkodását. Itt az a feltűnő, hogy az eseményeket csak 1467-ig követi, nem pedig 1472-ig. Mátyás csehországi sikereit meg sem említi. Vajon itt is töröltek valamit?”

⁴⁸ *Chronica* 2023, i. m. 278.

⁴⁹ FRAKNÓI 1900, i. m. 15. „Ez a rész Mátyás trónra léptekor kétségkívül már meg volt írva; mert az ő uralkodása alatt a krónikás bizonyára tartózkodott volna hűségesnek mondani azt, aki esküjét megszegvén, az uralkodó királyt börtönbe, fivérért vesztőhelyre hurcoltatta.”

⁵⁰ FRAKNÓI 1900, i. m. 16.

„az író személyének földerítésére hiányzik a támpont”, addig Mályusz Elemér⁵¹ és Domanovszky Sándor⁵² a nyomdászban, illetve a budai kancellária egy alkalmazottjában vélte meglegelni a szerzőt. Fitz összevetette az előszó, illetve az utolsó fejezet stílusát, és igen eltérőnek ítélte: „Hess előszavának szép körmondattai sehogy sem illenek össze a *Chronica* utolsó részének száraz előadásával”.⁵³ A stílusbeli különbségekre elfogadható magyarázat a műfaj különbözősége: az előszó mindig szubjektívebb hangvételű egy krónikánál, ám Borsának igaza van abban, hogy a Mátyás koronázásáról szóló fejezet szerzője a magyar történelemben járatlan tipográfus helyett feltételezhetően egy – sajnos személyében ismeretlen – korrektor lehetett.⁵⁴

Ennek ismeretében érdemes megnézni, hogy Hess mennyire tért el a római tipográfusok gyakorlatától.⁵⁵ Rómában több mint kétezer könyvet adtak ki a 15. században.⁵⁶ Hozzávetőlegesen másfél száz nyomtatvány kerülhetett András mester kezébe ’friss’ mintaként, amikor az Örök Városban tartózkodott.⁵⁷ Ebből közel nyolcvan kiadvány⁵⁸ legalább tíz levél terjedelmű. Két tucatnál nem ’quinternio’ az első füzet. Viszont több mint félszáz könyv esetében – tehát a vizsgált nyomtatványok 70%-ban – az első füzet öt levélpárból áll. Az eltérő első füzetek többségére van magyarázat. Felénél ’quaternio’ az első füzet, ezek rövid kiadványok: octavo és quarto méretben.⁵⁹ Továbbá néhányszor ajánlás, tartalomjegyzék előzi meg az utána már öt levélpárból álló füzetet. Mindössze nyolc kiadásnál használt a nyomdász ebben az időszakban hat levélpárt (sexternio) az első füzetnél. Itt is hasonló történt: előszó, ajánlás, tartalomjegyzék foglal helyet a főszöveg előtt. Jó példa erre Johannes Philippus de Lignamine Suetonius-nyomtatványa, ahol az első levél rektóján Giovanni Antonio Campani nápolyi születésű humanista előszava olvasható tizenkilenc sorban Francesco Piccolomini sienai érsekhez (a későbbi III. Piusz pápához), majd ezt követi – átnyúlva a verzóra – a római császárok életrajzának tartalomjegyzéke.⁶⁰ Egy másik esetben Lorenzo Valla *In*

⁵¹ MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akadémiai, 1967 (Tudománytörténeti Tanulmányok, 5), 74.

⁵² DOMANOVSKY Sándor, *A Budai krónika = Századok*, 36(1902), 630.

⁵³ FITZ 1932, i. m. 186.

⁵⁴ BORSA 2013, i. m. 66.

⁵⁵ A következő adatokhoz a GW és az ISTC adatbázisát, illetve a pontos ívjelzéseket tartalmazó *Bodleian Libraries* (Bod-Inc Online) katalógusát, valamint jó pár esetben, ha hozzáférhető volt, elektronikus példányt használtam.

⁵⁶ Az ISTC 2096 kiadást ismer.

⁵⁷ Az ISTC 151 kiadást ismer, amit 1469 után, de 1472 előtt nyomtattak.

⁵⁸ Az ISTC 76 kiadást ismer.

⁵⁹ Néhány példa: M44033 *Stylus Romanae Curiae* [a8b6] quarto; M42583 *Regulae* [a–c8] octavo; M29947 *Regulae* [a–e8] quarto; M42581 *Regulae* [a–b8c6] octavo; M31312 *Persius Flaccus Satyrae* [a–b8] quarto; M32878 *Phalaris Epistolae* [a–f8] quarto.

⁶⁰ M44220 *Suetonius Vitae* [a12b–110m–n8]. Viszont itt az utolsó két levél (n7–8) szintén nem tartalmaz nyomtatott szöveget. Zsupán Edina felhívta a figyelmemet arra, hogy „a kortárs hazai elítéltíratok esetében (pl. OSZK, Cod. Lat. 412.) gyakori, hogy több üres előzékert hagynak a kó-

laudem impressorum carmina című költeménye előzi meg a főszöveget az első levél verzóján.⁶¹ Természetesen találunk olyan ősnymotványt is, ahol az első és az utolsó levélre viszont nem került nyomtatott szöveg. Conradus Sweynheim és Arnoldus Pannartz Lactantius-kiadása második levelén Giovanni Andrea dei Bussi II. Pál pápához írt dedikációjának szövegét olvashatjuk, majd ezt követi a tartalomjegyzék, illetve a hibaigazítás.⁶² A megfigyelt mintázattól – tehát az első füzet terjedelme öt levélpár – eltérő nyomtatványt szinte az összes neves római tipográfusnál (Sweynheim-Pannartz, Johannes Philippus de Lignamine, Ulrich Han, Sixtus Riessinger) találunk, igaz, nem sokat. Talán nem meglepő, hogy Georg Lauer – akinek műhelyéből Hess ólombetűi származhatnak – közel egy tucat, a tárgyalt időszakban megjelent nyomtatványának első füzete mindig: 'quinternio'.⁶³

A *Chronica* két üresen hagyott utolsó levelének (g7–8) papírja⁶⁴ is vet fel kérdéseket: elsöre pazarlásnak tűnik.⁶⁵ A g8-as üres levélre megfelelő indok lenne, hogy óvja a nyomtatott szöveget, már amennyiben lenne valami a g7-es levélen.⁶⁶ Fitz a könyvkötői berendezés hiányával magyarázta ezt.⁶⁷ Ugyanakkor a kikövetkeztetett Vitézhez szóló ajánlás⁶⁸ alapján a nyomdász igyekezett minden papírfeületet kihasználni és a nyomtatott szöveget ma nem tartalmazó első levél (a1)⁶⁹ sem szennylevélként szerepelt az eredeti változatban. Ráadásul a fenti érvelésének éppen maga Fitz mondott ellen egy korábbi írásában a *Basilius–Xenophon*-nyomtatvánnyal kapcsolatban: „A kötéstáblákat a szövegtől elől és hátul két-két fedőlevél választja el, mindegyik egy-egy összehajtott fél ív, mely nem a nyomtatvány-

dexben, illetve arra is van példa, hogy az előszó jóval rövidebb, mint a rendelkezésre álló hely, esetleg alig megy át a verzóra.”

⁶¹ M49295 Valla *Elegantiae linguae latinae* [a12b–v10x8y10z12]. – TAVONI, Maria Gioia, *La princeps delle 'Elegantie' e i paratesti delle edizioni del 1471* = Lorenzo Valla e l'Umanesimo bolognese, a cura di Gian Mario Anselmi, Marta Guerra, Bologna, BUP, 2009, 246.

⁶² M16544 Lactantius *Opera* [a12b–x10y12].

⁶³ Néhány példa: GW M1908710, M13300, M49457, M13349, M31716. Eutropius *Breviarium historiae Romanae* című munkája (GW M30113) lehetne az ellenpélda, hiszen itt a tartalomjegyzék (*) megelőzi az öt levélpárból álló, a művet tartalmazó első (a) füzetet, de a nyomtatvány 1471. május 20-án jelent meg, mikor Hess már Budán tartózkodott.

⁶⁴ A lipcsei példány elektronikus változatát használtam (Leipzig Universitätsbibliothek, Edit. vet. 1473, 14).

⁶⁵ Az átnézett római kiadványok ívjelzései alapján mindössze a már említett Suetonius-kiadványnál (ld. a 60. jegyzetet) találtam két üres, nyomtatott szöveget nem tartalmazó levelet a példány végén. Természetesen alaposabb kutatást igényel, hogy ez mennyire volt ritka vagy bevett gyakorlat (akár Rómában, akár máshol). Az eddigiek alapján nekem az a benyomásom, hogy inkább az előbbi: ritka lehetett.

⁶⁶ *Basilius* 1978, i. m. 102. „Hogy a szöveget védje, elől egy, a mű végén pedig két levelet üresen hagyott.”

⁶⁷ FITZ 1959, i. m. 116–117, 122.

⁶⁸ BORSA 2013, i. m. 183–188. – Feltételezésem szerint ez nem Hess dedikációja, hanem Vitéz előszava lehetett az olvasókhöz, ld. később.

⁶⁹ Ez az első levél egyedül a prágai példányban található már csak meg, ennek elektronikus változatát használtam (Praha Národní knihovna České republiky, Inc. 39. D. 14).

hoz, hanem a kötéshez tartozik. A hátsó fedőlapokban ugyanaz a vízjegy látszik, mely a könyv quinternióinak belső ívein (az 5–6. és 15–16. levélen) is megvan. Ebből azt következtetem, hogy a példányt Budán kötötték.⁷⁰ Amennyiben Hess köttette a kiadványait, s ehhez olyan fedőleveleket (szennyleveleket) használt, amelyek nem tartoztak a nyomtatványhoz, ellentétben a g7 és g8 levelekkel, akkor ezeket az utolsó (g) leveleket is a nyomtatvány részének tekintette, így nyomtatott szöveg került volna rájuk, mint ahogyan az a1-es levéllel ez meg is történt a Vitéz-előszó kapcsán.⁷¹

Feltehetően Hessnek abba kellett hagynia a nyomtatást 1472. márciusában V. László király történeténél (g5v), mert a rendelkezésére álló kézirat, amely jóval hosszabb lehetett a most ismert nyomtatott szövegnél, politikailag érzékeny részletet tartalmazhatott: Kázmér lengyel herceg magyar trónra törését. Ez összefüggethetett Vitéz letartóztatásával és házi fogságba vetésével. Azt se felejtjük el, hogy a *Chronica* nyomtatása végére Hess minden bizonnyal tudta, hogy pontosan mennyi papírra lesz még szüksége a kézirat alapján, és így állította össze a négy levélpárból álló g füzetet. Ezt a gondolatmenetet folytatva, a *Chronica* szövegének első változata így nézhetett ki: kezdődött Vitéz előszavával, amely folytatódott Hess ajánlásával, majd az a2 levél verzójától olvasható volt a ma ismert szöveg egészen a g5 levél verzójáig, s ezt követhette volna három levélen (g6–8) keresztül a Mátyás uralkodásáról szóló rész Kázmér herceg betöréséig. Tehát az első (1472) változatban 140 (esetleg 139, ha az utolsó levél rektóján volt a kolofon) nyomtatott oldal lett volna a tervezett terjedelem a mostani 133 oldal helyett. Ennek megfelelően Hess eredetileg hét darab öt levélpáros füzetben (quinternio) gondolkozhatott,⁷² amikor összeállította a tipográfiai tervet 1471 nyarán. Ezt később jól ismert okból meg kellett változtatnia: az első füzet (a) hat levélpáros, az utolsó (g) füzet négy levélpáros lett, illetve három levél (a1, g7, g8) üresen maradt, egy levelet (a12) pedig újra kellett nyomtatnia.⁷³ Az első – tervezett – kolofon 1472 pünkösdjét jelölhette volna, ám közbeszólt a politika, így erre a munka nélküliségre vonatkozhatott a tipográfus megjegyzése az ajánlásában: „idöm is volt rá bőven”.⁷⁴

A munka menetét a következőképpen képzelhetjük el. Hess András Budára érkezésekor, 1471 tavaszán hozzájutott a *Chronica* kéziratához, amely a magyarok történetét tartalmazta V. László haláláig. Kiszámolta, hogy a megkapott szöveg

⁷⁰ FITZ 1932, i. m. 132–133; BORSA 2013, i. m. 141.

⁷¹ A prágai példány kötését régóta budainak tartja a könyvtörténész szakma, ld. BORSA 2013, i. m. 141–145.

⁷² FITZ 1932, i. m. 98., BORSA 2013, i. m. 155.

⁷³ Ez a logika egybevághat a *Basilius–Xenophon*-kötet terjedelmével, a két quinternióval [a–b10]. Természetesen tegyük hozzá: a *Chronica* utolsó füzeténél (g) már Hess tudta, hogy elég lesz számára egy quaternio, ld. később.

⁷⁴ *Chronica* 2023, i. m. 147.

alapján⁷⁵ mennyi papírra lesz majd szüksége – nyilván gondolt arra is, hogy egy Mátyás-kori résszel bővül még – és ennek ismeretében indította el a megrendelést. Majd megérkeztek a papírbálák, elkészült a présgép, és talán a nyár végén nekiláthatott végre a nyomtatásnak. Nem tudni, hogy az a2 levél rektója miért maradt üresen, ám feltételezhetjük, hogy eredetileg ez lett volna az első levél. Borsa magyarázata szerint a nyomdász a hiányzó Teremtés–Vízözön-résznek szánta a helyet, de ez hiányzik a középkori krónika-kompozícióinkból, így feltehetően a tipográfus által használt kéziratban sem szerepelt. Később Hessnek kapóra jött a Káraihoz szóló dedikációhoz a félig üresen hagyott levél (a2) rektója, mikor Vitéz bukása után kényszerhelyzetbe került. Azonban az sem kizárt, mint már említettem, hogy eredetileg is oda tervezte a nyomdász ajánlását, mivel Vitéz előszava két nyomtatott oldalt (a1) tett volna ki.⁷⁶ Ez alapján logikusnak tűnhet, hogy a *Chronica* incipitje miért olvasható ma az a2 levél rektóján, mivel Hess először is oda szánta, s ezért kezdte az a2 verzót – és magát a nyomtatást – a „Porro” szóval.

Az első öt levélpáros (a) füzet befejezésekor kapta kézhez Vitéz előszavát, tehát egy újabb levélpárt kellett beillesztenie, s így vált az öt levélpáros füzet hat levélpárosá. Ezzel az eredetileg a1 levél – amelynek verzóján kezdődik a hun történet („Porro”) – a2 lett, és a füzet pedig az a12 levéllel végződött, amely szövegét tekintve megegyezett a ma olvasható változattal. Ennek levélpárján (a1) állhatott Vitéz előszava. Az első (a) füzet kinyomtatása után Hess folytatta a munkát, egészen a g füzetig. Ekkor (esetleg már előbb) megkaphatta a Mátyás-kori részt korrektorától (vagy magától Káraitól) és ez alapján kiszámolta, hogy még sem kell öt levélpár (quinternio) a könyv befejezéséhez, hanem elég lesz négy levélpár (quaternio) a rendelkezésére álló szöveg alapján. Ugyanis, ha csak ennyi lett volna a kiszedendő betű, mint amit most olvashatunk a *Chronica* végén, akkor egy három levélpáros (ternio) füzet is elegendő lett volna, és nem pazarol el ennyi papírt. Mivel a megváltozott politikai helyzet miatt lehetetlenné vált az eredeti, jóval hosszabb, az 1458–1472 évekre vonatkozó rész kinyomtatása, így egy jelentősen lerövidített, 1467-ig tartó szöveget kellett beraknia az addig üresen lévő g6 levél rektójára, majd a könyvet ugyanott egy kolofonnal zárta le. A három utolsó levélhez [g6, g7 és g8] nem nyúlhatott, mert levélpárjain [g3, g2 és g1] már nyomtatott szöveg volt, így jóformán az egész (g) füzet ment volna veszendőbe, és újra kellett volna nyomtatnia. Ám, ha ezt választotta volna, akkor az újraszédés és nyomtatás már ’ternio’ terjedelemben lett volna észszerű. Ez üzleti szempontból komoly veszteségnek számított volna, ugyanis egy teljes, három levélpáros füzet újranyomása kétszázötven példányban háromezer oldalnyi papírt igényel, s vegyük hozzá az utolsó (g), félig kinyomtatott négy levélpáros füzet veszteségét is: négy-

⁷⁵ Könnyen elképzelhető, hogy ekkor – 1471 tavasza – juthatott Vitéztől Kárain keresztül a *Basilius–Xenophon-kézirathoz*, így ezt is beleszámolhatta a szükséges papírmennyiségbe.

⁷⁶ A Lactantius-kiadás (ld. a 62. jegyzetet) analógiájára kerülhetett egy- és nem kétdoldalas Vitéz-előszó is a *Chronica* a1 verzójára és ennek megfelelően a nyomtatott szöveg is véget érhetett a g8 levél rektóján.

ezer oldalnyi papír került volna szemétkébe, pontosabban másodlagos felhasználásra. A fent részletezett tipográfiai beavatkozások a várható profitot számolva 1473 tavaszán felborították az eredeti – feltehetően szerény tőkebefektetéssel induló – költségvetést, így a nyomdász ismét Kárai segítségére kényszerült. Erre vonatkozhatott Hess a „nélküled sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam volna”⁷⁷ megjegyzése is az ajánlásában.

És még van egy zavaró jel az idővonalban. A könyvtörténetírás⁷⁸ közel egy évszázada Georg Lauer római nyomdájában találta meg azt a helyet, ahonnan Hess – feltételezhetően – a *Chronica* kinyomtatásához felhasznált betűket szerezhette. Lauer 1470-ben talán kilenc könyvet adhatott ki, ám egy kivételével a többi nyugodtan megjelenhetett a következő évben, vagyis 1471-ben. A kivétel Aranyszájú Szent János homíliája, melynek datálása pontos: 1470. október 29.⁷⁹ Tehát mindössze annyi biztos, hogy Lauer műhelye 1470 őszén működött, éppen akkor, amikor Kárai László Hess Andrással tárgyalhatott Rómában.⁸⁰ Amennyiben elfogadjuk azt a hipotézist, hogy Hess 1471 kora tavaszán indult el Rómából Budára,⁸¹ akkor a szűk idő, valamivel több mint egy év nyilvánvalóan elégtelen arra, hogy az itáliai tipográfusnál sajátítsa el a nyomdászmesterséget. Ugyanis nincs adat arra, hogy a Lauer-nyomda 1470 előtt működött volna.⁸² Könnyen lehetséges, hogy Hess a római officina előtt más műhelyben is dolgozhatott az 1460-as évek végén. Három nyomda jöhet szóba: vagy Swenheim–Pannartzé, vagy Ulrich Hané vagy Sixtus Riessingeré.

Bár mély tudományos kutatásra nem adódott lehetőségem, az áttekintett adatokból és az online elérhető digitális másolatokból mégis úgy sejtem, hogy néhány római – főként Johannes Philippus de Lignamine – és egy firenzei példa⁸³ kivételével, nem volt éppen elterjedt ezekben az években, hogy egy nyomdász előszót fűzzön a nyomtatványához. Ez az olvasókhöz szóló ajánlás egy munkájára büszke mesterember vallomása, aki nem volt híján sem az intellektuális bátorságnak, sem a vállalkozó kedvnek. Feltételezhetjük, hogy Hess nyomtatott könyvekkel érkezett Budára, s köztük lehetett olyan kötet is, aminek előállításában ő segédkezett. Fitz elmélete szerint próbanyomatot készíthetett még Rómában, ez lenne

⁷⁷ *Chronica* 2023, i. m. 147. – Annak ellenére gondolom ezt, hogy a tipográfus vallomása toposz-szerűnek tűnik.

⁷⁸ FITZ 1932, i. m. 58–64; *Basilus* 1978, i. m. 114–115; BORSÁ 2013, i. m. 36–39.

⁷⁹ GW M13300.

⁸⁰ FRAKNÓI 1898, i. m. 9–10.

⁸¹ De nem zárhatjuk ki, hogy még előbb útra kerekedett és csatlakozott Kárai László, Veronai Gábor és Mohorai Miklós kíséretéhez, s velük érkezett meg Budára 1471. február végén. FRAKNÓI 1898, i. m. 10.

⁸² *Clavis typographorum librariorumque Italie 1465–1600*, ed. Gedeon Borsa, I–II, Baden-Baden, Verl. Koerner, 1980, I, 196. és a Thesaurus szerint is.

⁸³ GW M18342, GW M41873. – Johannes Philippus de Lignamine ajánlásaira, előszavaira ld. CAPIALBI, Vito, *Notizie circa la vita, le opere, e le edizioni di Messer Giovan Filippo La Legname Cavaliere Messinese e Tipografo del secolo XV*, Napoli, Porcelli, 1853, 49–98; FITZ 1932, i. m. 55–56.

Silius Italicus *Punicájának* nevezetes kiadása,⁸⁴ amellyel Mátyásnak kívánt kedveskedni. Ezt Borsa meggyőzően cáfolta.⁸⁵ Az időrenddel is gondunk támadna ez esetben, hiszen Blandius miniátor, firenzei címerfestő – és nem a vélelmezett tipográfus – hozta Rómából a magyar királynak a kötetet. A mű kinyomtatásakor Hess már úton volt vagy akár Budán lehetett, ráadásul Mátyásnak a Pomponius Laetushoz szóló köszönőlevele 1471. szeptember 13-i keltezésű.⁸⁶

Sajnos hiányzik forrás arra vonatkozóan, hogy András mester terveiből mi valósult meg, és nem zárható ki az sem, hogy további kiadványai elpusztultak a történelem viharaiában. Ugyanakkor az biztos, hogy 1473. június 5-én, pünkösöd vigíliáján a budai vár egyik legboldogabb embere egy német származású, Itáliából elcsábított tipográfus, Hess András lehetett. Ez már a harmadik pünkösöd volt, amit Magyarországon tölthetett, így tapasztalatból jelölhette ki a *Chronica* piacra dobásának dátumát: a budafelhevízi országos vásár időpontját. A budai vár mellett fekvő Felhévíz mezőváros vásárhelye Árpád-kori alapítású, népszerű sokadalom volt Mátyás király idején, délnémet kereskedők is gyakran megfordultak, így a legalkalmasabb helyszínnek, illetve időpontnak tűnt a könyvek értékesítésére.⁸⁷ Fölvetődik a kérdés, hogy Kárai László milyen anyagi támogatást tudott adni Hessnek? A budai prépost tehetős embernek számított, például nyolcezer aranyforintot kölcsönzött Ernuszt János kincstartó közvetítésével Mátyásnak 1474-ben a sziléziai háborúhoz, amihez még négyszáz aranyforint járult Kárai „fáradságáért”.⁸⁸ Így számára nem tűnhetett megoldhatatlan pénzügyi feladatnak egy szerény könyvnyomda alapításának támogatása és rövid távú finanszírozása. Arról nem is beszélve, hogy a megtermelt nyereségből – az előbb említett Ernuszt-ügy analógiájára – akár részesedhetett is.

⁸⁴ GW M42095.

⁸⁵ BORSA 2013, i. m. 179–180.

⁸⁶ FITZ 1932, i. m. 66–70; BORSA 2013, i. m. 179–180; Ugyanakkor nagyon fontos Zsupán Edina figyelmeztetése, aki így fogalmazott a szóban forgó Corvina (ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 8.) kapcsán: „A kutatás Silius Italicus művét sokáig Mátyás kedvenc olvasmányának tartotta, ugyanis a király egyik Pomponio Letónak írt levelében megemlíti, hogy ifjúkorában is szívesen olvasta Siliust. Ugyanebben a levélben megköszöni azt a Silius Italicus-nyomtatványt is, amelyet a római humanista küldött neki (Teleki 1855, vol. XI, 454–455; Csapodi 1973, Nr. 598, 599). A levél egyébként is a Corvina történetének egyik kulcsfontosságú forrásának számított, hiszen szó esik benne egy Blandius nevű udvari miniátorról. A levél hitelességét azonban Ritoókné Szalai Ágnes, majd az ő nyomán legutóbb Pócs Dániel – az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2016. február 23-án elhangzott előadásában – nyelvi anakronizmusok alapján kétségbe vonta.” „Az ország díszére”, *A Corvina könyvtár budai műhelye*, szerk. Zsupán Edina, Bp., OSZK, 2020, Kat. F6, 302–304. A katalógustételt Zsupán Edina írta.

⁸⁷ KUBINYI András, *Budafelhevíz topográfiája és gazdasági fejlődése = Tanulmányok Budapest Múltjából*, 16(1964), 111–114; VÉGH András, *Buda város középkori helyrajza*, I–II, Bp., BTM, 2006–2008 (Monumenta Historica Budapestinensia, XV), I, 23–24, 105.

⁸⁸ KNAUZ Nándor, *A budai káptalan regestái 1148–1649 = Történelmi Tár*, 12(1863), 38–41, 123–124; FITZ 1932, i. m. 81; BORSA 2013, i. m. 176.

Sokan kíváncsiak arra, hogy a *Chronica* mennyibe kerülhetett és milyen hasznot hozhatott 1473-ban. Körülbelül száz aranyforint kellett hozzávetőlegesen kétszázötven példány⁸⁹ előállításához, így egy kötet önköltsége negyven ezüstdénár. Számításaim szerint Hess ötven forintot fizethetett a velencei papírért, tizenöt forintot a helyben készített présgépért, tizenöt forintot a segéd éves bérére, valamint a kosztot és a kvártélyt feltehetően Kárai biztosíthatta, így a fennmaradó húsz forint elég lehetett a fűtésre, a világításra és egyéb költségre.⁹⁰ Ezért is lehetett vonzó Hess számára a budai nyomdászat megalapítása, hiszen privilegizált helyzetben, pár év szorgos munkájával megszédhette volna magát, a nyereséget visszaforgathatta volna vállalkozásába, bővíthette volna az officinát színesebb palettát kínálva ezzel az igényes vásárlóközönségnek. Nyomdaalapításának éppen ez lehetett az ereje: kis műhely, alacsony költségvetéssel, komoly megtérüléssel – kiadványonként száz-százhusz aranyforint – képes egy szűkebb régiót (gondoljunk csak az éves vásárookra, a német viszonteladókra és a lengyel, valamint cseh területekre is) ellátni nyomtatott szöveggel. Mekkora vásárlóértékkel bírt akkoriban ez a befektetett összeg? 1471-ben Vetési Albert veszprémi püspök a Mindszent utcában fekvő, száz forintért (és némi borért) vett házát testvéreinek és unokaöccseinek adományozta. Pár évvel később, 1474-ben Orbán budai polgár ugyancsak száz forintért adta el Alhévizen, a nagy út mellett álló házát Kállay Jánosnak.⁹¹ Fitz példája alapján akkortájt a *Chronicához* hasonló terjedelmű, díszítetlen és kötetlen könyv ára egy aranyforint volt.⁹² Ez megfelelt egy napszámos havi bérének, amiből egy ökröt tudott venni.⁹³

A Rómában töltött pár év meghatározó volt Hess számára, hiszen nemcsak a tipográfia művészetét sajátította el olyan szinten, hogy nyomdát tudott alapítani és képes volt könyveket kiadni, hanem előtte állt egy minta: a történeti munkák népszerűsége. Sorra adták ki a klasszikus históriákat az Örök Városban 1469 és 1471 között: először Livius,⁹⁴ majd őt követve Justinus,⁹⁵ Plutarkhoszt⁹⁶ és Suetoniust,⁹⁷ míg végül megfordulhatott a kezében az első nyomtatásban megjelent nemzeti história: Rodrigo Sánchez de Arévalo Hispánia-története is 1470 októberében.⁹⁸ Ahogyan a római Ulrich Han vallotta büszkén e nyomtatványa végén:

⁸⁹ BORSA 2013, i. m. 153. kétszáznegyven példánnyal számolt.

⁹⁰ Nagyobb műhelyt és magasabb példányszámot feltételezve ettől lényegesen eltérő költségvetéssel kalkulált: FITZ 1932, i. m. 115–126; ezt cáfolta GULYÁS 1961, i. m. I, 47–48; *Basilius* 1978, i. m. 158; BORSA 2013, i. m. 205. A szükséges papírra ld. FITZ 1932, i. m. 118. száz aranyforint; *Basilius* 1978, i. m. 119. hatvan aranyforint; BORSA 2013, i. m. 155. harmincöt aranyforint.

⁹¹ VÉGH 2008, i. m. II, 100–101.

⁹² FITZ 1932, i. m. 121. A díszített és kötött példány ára ennek duplája.

⁹³ E. KOVÁCS Péter, *Hétköznapi élet Mátyás király korában*, Bp., Corvina, 2008, 66.

⁹⁴ GW M18467.

⁹⁵ GW M15629.

⁹⁶ GW M34472.

⁹⁷ GW M44220.

⁹⁸ GW M38526.

megszülethetett a könyv kalamus és penna nélkül.⁹⁹ Nem tudjuk, végül mi lett a mi Hess Andrásunkkal, nyomtalanul eltűnt,¹⁰⁰ de két könyve bizonyítja, hogy itt élt és dolgozott, s tudásának legjavát arra használta, hogy örömet szerezzen nekünk: az olvasóinak.

Farkas, Farkas Gábor

Andreas, the bookmaster

The first book printed in Hungary, the *Chronica Hungarorum*, originally consisted of probably 140 (or 139) printed pages. Andreas Hess, the printer, was forced to implement constraints at the beginning and end of the incunabulum, which currently consists of 67 leaves, corresponding to 133 printed pages so that a complete book could be published. Originally, the publication began with a foreword by Archbishop János Vitéz, followed by the printer's dedication, and continued with the medieval history of the Huns and Hungarians until the reign of King Matthias. Andreas Hess had to interrupt the printing of the book in the spring of 1472, due to the arrest of his patron, the Archbishop of Esztergom, and was obliged to wait a year before finally publishing the current version of the text. This is related to the story of the two blank leaves at the end of the print, for which no plausible explanation has yet been found. It is believed that the Hungarian printer suspended the printing process in the middle of the last quire of the incunabulum, the history of King Ladislaus V of Hungary, presumably when Vitéz was arrested. Based on this, it is possible that the text of the chronicle was considerably longer and included, among other things, the accession of the Polish Prince Casimir to the Hungarian throne in 1471. After the suppression of the Vitéz conspiracy, Andreas Hess had no choice but to exclude the preface by János Vitéz to the readers and accept that he could not print a chronicle of the controversial Hungarian domestic political affairs of 1468–1472. However, owing to the high cost of paper, he could not discard the last pairs of leaves already printed, which recount the reigns of Louis I of Hungary and Sigismund of Luxembourg. The budget of the *Chronica Hungarorum* must have been modest: it cost 100 gold forints, half of which was the price of the paper, and about 250 copies were published on the vigil of Pentecost, 5 June 1473. Today we know about ten surviving copies worldwide.

Keywords: Incunabule, Andreas Hess, *Chronica Hungarorum*, Press Office, Typography.

⁹⁹ Kolofon: t12r „Ego Vdalricus Gallus sine calamo aut pennis eundem librum impressi.”

¹⁰⁰ Hess 1473 utáni élete rekonstruálására tett érdekes kísérlet: GÁRDONYI Albert, *Kárai László és Hess András Budán = Magyar Könyvszemle*, 65(1941), 332–341. Ennek cáfolatát ld. BORSA 2013, i. m. 32–34; Végh elfogadta Gárdonyi érvelését, és az Ötvös utcában álló, a Boldogasszony plébániatemplommal szemben lévő épületre lokalizálta Kárai házát, ahol a magyar ősnymondász lakott Borbála nevű feleségével. Az ingatlan értékes lehetett, mert Márton ötvös 1488-ban azt állította a városi tanács előtt, hogy 325 forintért szerette volna megvenni Káraitól az 1470-es évek végén. VÉGH 2006, i. m. I, 251–252; Ugyancsak figyelemre méltó, ám nem meggyőző próbálkozás a budai tipográfus és a pozsonyi nyomdászat összekapcsolására: FRIMMOVÁ, Eva, *L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 438–440.